

A SZAMOSHÁTI NYELVJÁRÁS HANGLEJTÉSFORMÁI.

Dr. Csúry Bálint, folyóiratunknak kiváló főmunkatársa, a fenti címen *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményeinek* 22. füzetében rendkívül érdekes és becses tanulmányt tett közzé, mely tanulmány hivatva van a nyelvjárások hangtani vizsgálatait új irányban továbbfejleszteni. Örömmel vesszünk tudomást dr. Csúrynek e nagyjelentőségű munkájáról s midőn őszintén gratulálunk hozzá, azon óhajunknak adunk kifejezést, vajha vizsgálatait minél előbb kiterjesztené a romániai egész magyar nyelvterületre. Magát a tanulmányt Pálffi Márton kolozsvári unitárius koll. tanár, a magyar nyelvtudománynak régi érdemes művelője, ismerteti, kinek sorai után dr. Csúrynek válaszát s Pálffinak viszontválaszát is közöljük. Szerk.

I.

Dr. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Bpest, 1925. (*A Magyar Nyelvtud. Társ. Közleményei* 22. sz.)

Az egyes nyelvjárások közti különbségtétel a tájszavak és egyéb mondásbeli „furcsaságok“ észrevételével kezdődött, a hangok fonetikus megfigyelésével öltött tudományos formát, de többé-kevésbé mindig adós maradt az olyan tulajdonságok ismertetésével, amiket az írás nem jelöl meg. Ilyen tulajdonság főleg a nyelv hangsúlya, ritmusa, melódiája, szóval zeneisége. Hangsúly és időtartam szüli a ritmust, a hangok zenei magassága a melódiát s a kettő együtt a nyelv, a beszéd zeneiségét. A beszéd ritmusának pilléreire Brassai s újabban főleg Kicska mutattak rá mondattani vizsgálataikban, a zenei magasságot, a melódiát akik észrevették, a fonetikusok, is rendszeren összezavarták a hangsúllyal s a tennivalókat ez utóbbi téren csak újabban tisztázták nálunk Gombocz és Tolnai. A *hanglejtés* műszóval — talán Mátrai nyomán — először Tolnai él, jelölve vele az élő beszédben a hang zenei magasságát s vizsgálat alá fogva ez irányban a magyar kérdő mondatot. Az

egész nyelv hanglejtésformáira kiterjedő tüzetes vizsgálat aztán, az első fecske e téren, Csűry Bálintnak fenti értekezése a szamosháti nyelvjárás hanglejtésformáiról. Csak kerek 35 éves tartozást ró le vele a magyar nyelvtudomány, mert éppen ennyi ideje, hogy a híres debreceni „éneklő hangsúlyra” a Nyelvőrben fölhívták a figyelmet. Most hát végre megtudjuk, miben is áll tulajdonképpen az a különös „éneklés”, amiről rögtön meglehet ismerni a magyart Debrecentől Bánffyhunyadiig, miben is áll az a mi fülünknek kissé hánya-veti, hetyke, de keményen férfias magyar hanghordozás.

Csűry a kérdés megalapozása céljából bevezetésül beszél a zenei hangnak négy tulajdonságáról, színéről, tartamáról, erősségéről és magasságáról. A hanglejtésnek csak az utóbbihoz, a zenei magassághoz van köze, de többszörösen összefonódik a többivel is, kivált a hangnyomatékkal, a hangsúllyal, azért Csűry fölkeresi és megtalálja nyelvünkben a Jespersen négyféle hangsúlyát. A *történeti hangsúly* a szó első tagjára esik, a *szólamhangsúly* a nyomatéktalan mondatok uralkodó hangsúlya, *értékhangsúly* a nyomatékos mondatok nyomatékos részében van, *ritmikai hangsúly* pedig a nyomatékos mondatok utolsó, vagy utolsóelőtti szótagában szabályszerű. (Ez utóbbi az a híres debreceni hangsúly.) A hangmagasság és hangerőség párhuzamosságára azt a (különben kissé homályosan hangzó) szabályszerűségét állapítja meg, „hogy a hangsúlyos szótag lehet ugyan mély is, magas is, de rendszeren a mondat-hanglejtés területének két széle felé hajlik, tehát a mondat-hanglejtés középmagasságától vagy feljebb, vagy lejjebb”.

Ezek után rátér az egyes hanglejtésformák vizsgálatára s kiindulva (Tolnaival ellentétben) abból a tapasztalati tényből, hogy a változás nemcsak érzelmi, hanem főleg értelmi okokra és tényezőkre vezethető vissza, e két tényező módosító hatását keresi két külön fejezetben. A bámulat, elszörnyülködés, hitetlenkedés, megbotrányozás, feddés, türelmetlenség mint érzelmi tényezők igen érdekes és tanulságos megfigyelésekre szolgáltatnak alkalmat Csűrynek, de a hanglejtés tulajdonképeni szabályozója hite szerint mégis csak az értelmi jelentés. S ezzel akarva nem akarva eljut szerző a magyar mondattan-
nak Brassai óta legkeményebb diójához, a hangsúlyhoz és szórendhez, a nyomatékos és nyomatéktalan mondathoz és mondat-hanglejtéshez s eljut anélkül, hogy akár magának, akár az

olvasónak előzetesen számot adna legalább nagy vonásokban arról a rengeteg vargabetűről, amit a magyar elme és magyar tudományosság a Brassai mondatzömétől a Kicska mondás-ellenmondásáig megfutott. Ez azonban csak akkor volna baj, ha szerző a nyomatékos és nyomatéktales mondat kifejezések nem a közkeletű értelemben használná, vagy a kelleténél kevesebb fontosságot és jelentőséget tulajdonítana nekik. Az elsőt föl se lehet tenni képzett nyelvészről, az utóbbi lehet fel-fogás dolga.

Ami már most a nyomatéktales mondatokat illeti, a hanglejtést illetőleg nem sok vizet zavarnak. A fölállított öt magassági fok (1. magas, 2. közép magas, 3. közép mély, 4. mély és 5. alaphang) közül a szólamhangsúlynak megfelelő közép magas hangon kezdődnek s egyenletes ereszkedéssel szállnak le az egyes szólamokban a mély, a mondatzáró szólamban pedig az alaphangig; kivételt csak fölsoroló hangmenetben az utolsó szólam egyenletes felszökése képez. A nyomatékos hanglejtésben előbb külön választja a kérdő hanglejtést, találóan megkülönböztetve hat kérdésfajtát (1. döntő, 2. kutató, 3. ismételt, 4. találgató, 5. csodálkozó, 6. bizonyító kérdés). A fennmaradó *nyomatékos kijelentő* mondatnak két hangsúlya s vele párhuzamosan járó hangfoka van, elől a mondat súlypontján az értékhangsúly, hátul „aszerint hogy a nyomatékos mondat végén értékhangsúlyos szólam, illetőleg szó áll, vagy nem értékhangsúlyos, a hanglejtés is kétféle lehet: a) szökő zárású és b) eső zárású. Még pedig: ha a mondat értékhangsúlyos szóval, vagy szólammal végződik, a hanglejtés szökő zárású; ha a mondat nyomatéktales szólammal, vagy szóval végződik, a melódia eső zárású“.

Látnivaló, hogy ez így elmondva nagyon egyszerű és nagyon világos s Csúrynek nagy érdeme, hogy példáival rávilágít arra a hírhedt debreceni hangsúlyra, de ez utóbbi s éppen leglényegesebb szabályánál kissé baj van. A Brassai negligált, számbanemvett mondatzöme kitéri a nyakát. Már mint a szabály nyakát. A fogalmazás ugyanis zavaros. Mert a mondatzöm — akár elől, akár hátul áll — maga az értékhangsúly s rajta kívül nincs más „értékhangsúlyos szó vagy szólam“ sem előtte sem utána. S ha a szabály mégis azt sejteti, mintha a mondatzöm végén is lehetne (bizonyára még egy) értékhangsúlyos szó vagy szólam, képtelenséget sejtet, mert a mondat-

zöm első szavának erős (érték) hangsúlya kizárja a lehetőségét annak, hogy utána egyéb szó vagy szólam lehetne, mint legfeljebb csak szólamhangsúlyu szólam. S ha így áll adolog, a szökő zárású hanglejtésnek tulajdonképpen csak az egy szóból álló és a *fát vág* (nem söpör) -féle mondatzömökben lehet helye, s az ilyen mondatok:

Avval is kevesebb lesz,
Mik is hazakerültünk,
Mind a hármat elharangozták

vagy föltétlenül eső (s nem szökő) zárásuak, (mint Cs. állítja) vagy megfoltozva se jó a Csűry szabálya.

Ámde ha a szabály lényegében jónak is fog bizonyulni, egy hiánya mégis lesz: nem adja meg az okát és magyarázatát ennek az igen érdekes eső zárásnak. A hanglejtés hetykeségéből kiindulva arra gondolhatnánk, hogy talán mégis Tolnainak van igaza s az okot és magyarázatot az érzelemben kell keresni, de mégis mintha jobb helyt tapogatóznék Csűry, mikor az eső-szökő zárásnak ritmikai hangsúly nevet adva, a jelenség okát is a ritmusban látszik sejteni. Ez a gondolat megérné, hogy komolyan a szeme közé nézzünk s megpróbáljuk, hátha fölnyítná egy-két más érzelmi hanglejtés zárát is. Erős a hitem például, hogy az olyan lehetetlenül fura hanglejtést, mint *A ku | tya mindenit neki* csak ritmikai alapon lehet megmagyarázni. Amilyen eleven erővel él ugyanis bennünk a versek ritmusa, épp úgy és épp oty elevenen élnek és lüktetnek bennünk ritmus-schemái a prózának is. Közmondások, kiszólások, káromkodások észrevehetőleg egy kaptafára, egy hanglejtésformára mennek s ahogy a kántáló gyerekek ritmusérzéke széttördeli az alexandrinus szavait (Eljött ma ka | rácsony || borzas szakál | lával) az *A ku | tya mindenit neki* őse is ott élhet, lüktethet bennünk valami cifra, de szó-tördelésmentes káromkodás-schemában, vagy példabeszéd-ritmusban. Talán ilyenekben: *Disznó | teremtette legénye, Azt a | físzfán fűtyölő . . . , Né te | de bolond kedvem van, Ejnye | azt aki felnyársalta,* vagy: *Kap, mint | Bernát a menykőhöz stb.*

A Csűry B. úttörő szép értekezése minderre megadja az ösztönzést és a lehetőséget.

Pálfi Márton.

II.

A szerző jegyzetei a fenti bírálatához.

Borbély István szerkesztő úr, kedves barátom szivességéből alkalmam nyílt a fenti bírálatot elolvasni s annak néhány pontjához az alábbi jegyzeteket fűzni :

1. A bírálat szerint a szerző abból a tapasztalati tényből indul ki „(Tolnaival ellentétben), hogy a változás (értsd : hanglejtés) nemcsak érzelmi, hanem főleg értelmi okokra és tényezőkre vezethető vissza“ s hogy „a hanglejtés tulajdonképpeni szabályozója mégis csak az értelmi jelentés“. Tanulmányom idevonatkozó szavai a következők: „Tolnai a hangsúly és hanglejtés lelki tényezőiről azt jegyzi meg, hogy „iníg a hangsúly lelki okát az *értelemben* kell keresnünk, addig a hanglejtése az *érzelemben* van“. A tapasztalat azt mutatja, hogy az erősségi és magassági változásokban egyaránt szerepelnek értelmi és érzelmi tényezők. Amint a hangsúly egyes formáihoz a mondatnak bizonyos állandó jelentései kapcsolódtak, úgy kapcsolódott egy-egy hanglejtésformához a mondatnak egy-egy állandó jelentése“. Hogy „a hanglejtés tulajdonképpeni szabályozója az értelmi jelentés“, azt ilyen formában s ilyen egyoldalúan sehol sem állítom. Céloom az egyes hanglejtésformák s azok jelentéseinek megállapítása volt.

2. A bírálat tanulmányomnak azon tételével foglalkozik legtüzetesebben, mely a nyomatékos közlő mondat két hanglejtésformájának szabályszerűségét foglalja szavakba. Ott arra mutatok rá, hogy a nyomatékos közlő mondat-hanglejtések záró sarkának kétfélesége nem véletlen, nem szeszély s nem valami érzelem műve, mint eddig hitték, hanem a nyomatékos mondat szórendjétől függ: *attól t. i., hogy a nyomatékos rész a mondat élén vagy végén van-e*. Pl. e három mondatban a nyomatékos rész van elől :

Lakodalmazunk holnapután.

Kitakarodj a házamból.

Akasztani kéne az olyan embert.

Ez esetben eső zárásról van szó, vagyis az utolsóelőtti szótag középmagasságra emelkedik, az utolsó pedig alaphang mélységre esik.

Ha most ugyanezen mondatokban a nyomatékos rész végzi a mondatot, a következő változás áll be :

Holnapután | lakodalmazunk :

A házamból | kitakarodj :

Az olyan embert | akasztani kéne.

Vagyis a zárás *szökő* ; az utolsó szótag *szökik* fel középma-gasságra.

E szabály ellen emeli a bírálat a legfőbb kifogást. Fejtegetését azonban nem értem világosan. „A mondatzöm, mondja az ellenvetés, — akár elől akár hátul áll — maga az értékhangsúly* (?) s rajta kívül nincs más értékhangsúlyos szó vagy szólam sem előtte, sem utána“.** Azt kell hinnem, hogy kölcsönösen nem értjük egymást. Hogy ennek az oka abban rejlik-e, hogy valamelyik fogalmat mindenikőnk másképp értelmezi, vagy pedig abban, hogy ez a nyelvjárási sajátosság az ő nyelv-érzékének merőben idegen, azt nem tudom. De bizonyos va-gyok benne, hogy mindazok, akiknek anyanyelvjárásában e hanglejtésrendszer megvan, fejtegetéseimet elejétől végig figyel-mesen elolvasván, igazat adnak nekem. 1908 óta figyelem és tanulmányozom e hanglejtésrendszert. Tanulmányom már 1916-ban sajtó alá volt készítve, de a körülmények miatt csak most jelenhetett meg. Kéziratomat azóta nem láttam, de megállapítá-saim lényegén ma sem változtatnék. Jól tudom, hogy csak úttörő vagyok s hogy az egész kérdés még mélyülni, bővülni, némely részletében tisztázódni fog a jövőben, de tisztázásához én is hozzájárultam néhány megállapítással.

3. Végül pedig hanglejtésformáim megbízhatóságáért teljes felelősséget vállalok. Adataim nem az íróasztal mellett készültek, hanem egytől egyig élő hanglejtésformák, melyeket az élő beszédből lestem el. Bárki bármikor ellenőrizheti.

Az egyébként megértő bírálat e pontjaira vonatkozó felvilágosításaimat és helyreigazításaimat szükségesnek tartottam itt részben a magam, részben az ügy érdekében előadni.

Dr. Csűry Bálint.

* Itt valami tollhibát sejték.

** Hát mint toldódás? V. ö. 49. és 50. § utolsó példáját.

III.

A bíráló válasza.

Aki olyan becsületes komoly munkával első úttörőként verekedte át magát a magyar hanglejtés irtatlan őserdején, mindenkinél jobban tudhatja, mennyi megoldatlan probléma vár ott még a későbbi kutatókra s bizonyára maga örül legjobban, ha méltányoló szem mutat rá egyik-másik tévedésére. Ez a meggyőződés teszi most már kötelességemmé a kérdés tisztázását. Mért nem érti kifogásomat Csűry? Azért, mert felfedező útjára elfeledte magával vinni Brassait, vagy legalább Kicskát. Ezért hívja ki maga ellen a kritikát azzal, amit mondatzömről, hangsulyról és szórendről elejt. Brassainak egyéb-iránt egyéb hasznát is vette volna. Más kárán tanul az okos s a Brassai kárán eléggé megtanulhattuk nemcsak azt, hogy a nyelv másfajta természeti jelenség, mint a többi eleven organismusok, hanem azt is, hogy aki mondattani szabályok megállapítására vállalkozik, nem elégedhetik meg azzal amit lát és hall (ami a maga objektivségében többé-kevésbbé mindig esetlegesség dolga), hanem számot kell magának adnia arról is, vajjon nem maradt-e fenn valami olyan, amit nem látott, nem láthatott, vagy talán önfejűségből (a Brassai esete) nem is akart látni. Hogy könnyebben megértsük, példával illusztrálom, mit akarok mondani, a Csűry példájával. Csűry rájön, — amit eddigelé senki se vett észre — a nyomatékos mondatok záró sarkának kétféle hanglejtés formájára. Megállapítja, hogy ez „nem véletlen, nem szeszély s nem valami érzelem műve, mint eddig hitték, hanem a nyomatékos mondat szórendjétől függ.” S hogy magát a szabályt is mindjárt megállapíthassa, azt mondja: Rontom-bontom, gyerekek, álljatok szépen sorba, hadd lám, melyiketék a nyomatékos. S a két gyerek sorba áll: *Lakodalmazunk* holnapután. Most cseréljeteK helyet! Holnapután | *lakodalmazunk*. Jól van. Megállapítom *tehát* (?), hogy nyomatékos rész a mondat (!) élén eső zárással, nyomatékos rész a mondat végén szökő zárással jár. Punktum. Elmehettek.

Elég sommás eljárás, de olyan is! A lelkiismeretes Csűry, ki az íróasztal mellett a világ sűrű kincséért se merne mondatokat kieszelni, (hiszen az ő feladata csak a pontos leírás, a tapasztalati tények minden befolyástól mentes megállapítása), nem veszi észre, hogy a gyerekek ezúttal rútul becsapták. Ha

egy szemfüles harmadik is odalopakodnék a sor (a mondat) elejére: Mi bizony | *lakodalmazunk* holnapután — már megdőlne a szabály, mert biz itt nem nyomatékos szó kezdi a mondatot. De a két nebulónak sem hordja utánuk a zsindelet Csűry, mert nem veszi észre, hogy akár így, akár úgy állítja sorba őket, mindig a szemfülesebb *lakodalmazunk* lett a nyomatékos. De ripakodjék csak keményen rájuk, rögtön egészen más lesz a helyzet: *Holnapután* lakodalmazunk (nem kiskedden, vagy borjunyúzó pénteken) és (Ha ma nem lakodalmazunk,) lakodalmazunk | *holnapután*. Ugy-e, hogy most meg a másik lett nyomatékos, akár elől csipeszkedik, akár hátul húzódik meg! Ezek a zsvány kölykök — úgy látszik — nem igen respektálják a rendet, már mint a szórendet! No de se baj, csak a fölállított szabály találjon rájuk! De vajjon talál-e? Próbáljuk ki.

Ho, hó — riad föl tiltakozóan a szerző — tiltakozom elene, az én példáim az életből vannak ellesve, rájuk irtani, íróasztal mellett kieszelt példákra ne tessék lövöldözni vele! — Hogy ne-é? De már aztán tisztelem én az olyan puskát, amelyik ilyen válogatás a nyúlban s csak a *házit* lövi meg. Ha az én példáim életrevalók, ha a *Szamos hátán* is megélnék, joggal megkövetelhetik, hogy a Csűry szabálya rájuk is találjon. A próbára, szerencsére, nem kell az engedélyt kierőszakolni. Kipróbálta azt már a legilletékesebb ember, maga Csűry B. s csak azt nem tudja még (és ez a dolog pikanterijája, e körül forog az egész vita), hogy a szabály bizony nem talál rájuk. Hogy hol próbálta ki? A 31. lap alján, ezekben a példákban:

Beszélgetni vótam.

Terebesről hozattam.

Avval is kevesebb lesz

Mik is hazakerültünk

Míngyá megatakérozlak

Mind a hármát elharangozták.

Ezek mind édes testvérei az én íróasztal mellett kieszelt „*Holnapután* lakodalmazunk“ példámnak, nem tévesztendő össze a „*holnapután* | *lakodalmazunk*-kal, vagy *Terebesről* | *hozattammal*, azaz bennük „a nyomatékos rész a mondat (értsd: mondatzöm) élén van“, a szabály szerint tehát csakis eső zárásuak lehetnek. S mégis mit látunk? Csűrynél egytül-egyig szökő zárásuak. Szóval vagy a szabály nem jó, vagy a hanglejtés megfigyelése téves.

Hogy hol a baj s miben áll a dolog nyitja, azt én így az íróasztal mellől akkor se mondhatnám meg és dönthetném el, ha szamosháti volnék s magamon próbálhatnám ki. Csak sejtem, mert ma is visszacseng a fülembé a háború nyomorúságaiból egy kedves szilágysági tisztiszolgám hanglejtése, s csak örülnék, ha Csűry utólagos kiegészítő megfigyelései igazolnának. Előre bocsátom, hogy föltétlenül elhiszem Csűrynek — ha nem mondaná is — hogy példái a hanglejtésformák milyenségét illetőleg nem a légből kapottak, hogy még a saját nyelvértékében se bizott meg s csak azt írta le, amit hallott s hogy tehát a hiba csak a hozzáfűzött magyarázatban lehet. Nem azon fordul ugyanis meg a dolog s nem az dönti el a záró sarok milyenségét, hogy hátul van-e a nyomaték, vagy elől (hiszen a mondatzömbben mindig elől van a nyomaték s az úgynevezett „toldódás” csak csak utólagosan észbeötlött új mondatzömb), hanem talán attól függ minden, hogy *kirekesztő vagy összefoglaló* jelentése van-e az (erős, kiemelő, indulatos beszédet föltételező) nyomatékknak. A *kirekesztés szökő, az összefoglalás eső záradéku* :

Kirekesztés

1. (Hiszen) *Terebesről* hozattam
(nem Piripócsról.)
2. (Hiszen) hozattam *Terebesről*
(nem vitettem.)
3. (Hiszen) *lakodalmazunk* holnap-
után (nem temetünk.)
4. (Hiszen) *holnapután* lakodalma-
zunk, (nem holnap, nem kedden.)
5. Csak *ott* beszélnek úgy! (Itt nem.)
6. *Nincs* aki így beszélne!

Összefoglalás

1. (Hiszen) *Terebesről* (is) hozattam
(de a se volt jó)
2. (Hiszen) *hozattam* Terebesről, (de
a kutyának se kellett)
3. (Hiszen) *lakodalmazunk* holnap-
után, (nem kell búsulni)
4. (Hiszen) *holnapután* (is) lakodal-
mazunk (=lakodalom lesz.)
5. *Itt* (is) úgy beszélnek!
6. *Van* aki így beszél!

Az én fülemben így csendülnek vissza a szilágymegyei hanglejtések. Hogy nem tévedek-e, természetesen nem áll módomban ellenőrizni, pedig anélkül a találgatásnak — jól tudom — semmi értelme sincs. Azt azonban látom, hogy az eső zárásnak mintha nem is annyira a nyomatékos hangsúlyú, mint inkább az indulatos, hetyke hányaveti, virtuskodó, önérzetes, telt tüdejű és száju, szóval *érzelmi* mozzanatoktól befolyásolt beszédben és mondatokban van helye, ámbár a kettő rendszeren együtt jár. A Csűry példái is mind ilyenek, *indulattól színezettek* s ezért hajlandó volna az ember mégis csak Tolnainak és Oláh Gábornak adni igazat, (akik az érzelemben sejtik e hanglejtés magyarázatát), ha a szökő hanglejtés nem zavarná a dolgot s ha gondolkozóba nem ejtene Csűrynek egy pár olyan

finomságot sejtető mondata, aminek a titkához kulcs legyen a kezében, aki hozzá akar férkőzni. „Kalácsot sütök“ pl. szökő zárásu. Ha azt mondanám: „Kalácsot sütök | foszlós bélüt“ a toldódást újra csak szökő zárásúnak érzem a Csúry példái analogiájára, de már ezt „Kalácsot sütök—foszlós bélű kalácsot“, eső zárásu toldódásnak. Vagy pl. „A katona a purdékát jól megtanította“ szökő zárásu; „jól megtanította trombitálni“, hogy milyen volna, csak Csúry a megmondhatója; de már ebben az indulattól színezett (gúnyos) toldalékban: „jól megtanította a keztyűbe dudálni“, nem szamosháti fül is eső zárásra szavaz. Az illetékes szavazatokat azonban természetesen szamosháti fültől várjuk első sorban. Ámbár ez az eredetileg debreceninek tartott különlegesség sehol sem egészen ismeretlen. Él többek közt pl. Vácon (Nagy Sándor: A váci nyelvjárás 44 l.), sőt — bár a székely hanglejtés egészen más, — él a Székelyföldön is egy pár csúnya káromkodásban.

Pálffi Márton.